

**ARAB MUHAMMED HAN'IN HİVA'DA
İMAR FAALİYETLERİ ***

**ARAB MUHAMMED KHAN'S
PUBLIC DEVELOPMENT ACTIVITIES IN KHIVA**

*Eyüp POLAT ***

Özet

Hiva Hanlığının başkentinin, 1603 yılında tahta geçen Arab Muhammed Han tarafından Hiva'ya taşınması ile şehirde hızlı bir şekilde imar faaliyetleri artmıştır. Özellikle bu tarihten sonra Hanlığın ismi başkenti olan Hiva ile birlikte anılmaya başlamıştır. Arab Muhammed Han ile başlayan bu hızlı gelişim sayesinde şehrin ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda geliştiği dönemin çağdaş kaynaklarından da anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Arab Muhammed Han'ın tahta geçiş dönemi ve bu dönemde başkent Hiva'daki ilk Han yapısı olan Arab Muhammed Han Medresesi incelenmektedir. Arab Muhammed Han ile birlikte şehrin öneminin artmış olması ve şehirde yapılan imar faaliyetleri ele alınmaktadır. Bu dönemde her alanda hızlı bir gelişme gösteren Hiva Şehrinin dönemin en önemli şehirlerinden olan Semerkant ve Buhara gibi şehirler ile rekabet edebilecek bir konuma gelmiş olduğu üzerinde durulmaktadır.

Sonuç olarak yapılan tüm araştırmalar neticesinde Hiva Şehrinde Arab Muhammed Han ile başlayan imar faaliyetlerinin, kendine has mimari bir üslubun doğmasının ilk adımları olduğu ve bu ilk adımlar ile de Hiva Hanlığının kendine has bir mimari anlayışının doğdu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Hiva, Arab Muhammed Han, Medrese

Abstract

The capital of Khiva Khanate was moved to Khiva by Arab Muhammad Khan when he ascended the throne in 1603. The city saw rapid public developments. After this date, the name of the Khanate began to be mentioned together with the capital Khiva. Thanks to the rapid developments started by

* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı
“Özbekistan *Hiva Şehri “İçHan-Kala” Mimari Anıtları*” adlı Doktora tezinden
üretmiştir.

** Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora
Öğrencisi, epolat@erciyes.edu.tr

Arab Muhammad Khan, the city's economic, political and social development is understood from the contemporary sources of the period.

The study examined Arab Muhammad Khan's transition period to the throne and Arab Muhammad Khan Madrasah, the first Han structure in the capital Khiva. Together with Arab Muhammad Khan's ascension to the throne, the increasing importance of the city and the public developmental activities in the city are discussed. In this period, it is emphasized that Khiva City, which had developed rapidly in every field, became a noteworthy city, which was comparable to other most important cities of the time such as Samarkand and Bukhara.

In conclusion, as a result of all the works carried out, it has been determined that the development activities that started with Arab Muhammad Khan in Khiva City were the first steps of the birth of a unique architectural style, and with these first steps it was also determined that a unique architectural understanding of Khiva Khanate came into existence.

Keywords: Uzbekistan, Khiva, Arab Muhammad Khan, Madrasa

Giriş

Hiva Hanlığı ilk olarak 16.yy başlarında Harezmi bölgesindeki siyasi boşluktan faydalanan İlbars Han tarafından kurulmuştur. İlk yıllarında bölgede güçlü bir şekilde varlığını sürdüren Safevilere bağlı bir vilayet olarak varlığını devam ettirmiştir. Ancak Safevilerin iç çekişmeleri, şehzadeler arasında şiddetlenen taht mücadeleleri devleti günden güne zayıflatmıştır. Bu karışıklık içerisinde ilk yıllarından itibaren bağımsız bir devlet olma hayali kuran ve Özbek boylarından Yedigâr Han'ın torunu olan İlbars Hana önemli bir fırsat doğmuş ve bölgedeki diğer Özbek boylarının da yanında yer almasıyla 1512 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. İlbars Han Safevi devletinden tamamen ayrılarak Hiva Hanlığını kurmuş, bölgede yer alan diğer Özbek kabilelerini de Hanlığa dâhil etmiştir. Bu sayede Harezmi bölgesinde kendi hâkimiyetini sağlamıştır. Bağımsızlık sonrasında farklı bölgelerde yaşayan göçebe Özbekler de Harezme yerleşmeye başlamışlardır (Saray, 2002: 169-170).

Hiva Hanlığı ilk yıllarında bölgedeki Buhara Hanlığı ile Kalmuklular tarafından sürekli işgal girişimlerine maruz kalmış olmasına rağmen, İlbars Han'ın yönetmiş olduğu akıllı siyaset sonucunda bölgede giderek güçlenerek Hanlığın topraklarını genişletmeyi başarmıştır. Harezmi bölgesinde yer alan İran Safevileri ve Buhara Hanlığının birbirleri ile girmiş oldukları mücadele Hiva Hanlığının gelişmesindeki en önemli etkenlerden biri olmuştur (Sadıkov,1972:140).

Hiva Hanlığında daha sonra iktidara gelen önemli devlet adamları sayesinde kültür, sanat, imar faaliyetleri ve iktisadi hayatta da gelişme devam etmiştir. Özellikle Muhammed Han, Ebulgazi Han ve Anuşa Han gibi dönemlerinde bilim ve sanata değer veren Hanların yönetime gelmesi ile Hanlık hızlı bir şekilde yükselmeye dönemi yaşamıştır (İskender, 1999: 33).

Hanlığın 1576 yılında ticaretinin zayıflaması ve ekonomik olarak gerilemesi neticesinde Orta Asya'daki tüm devletler gibi bu durumdan olumsuz bir şekilde etkilenecek sosyal, kültürel ve iktisadi olarak gerileme süreci yaşamıştır. Bu gerileme neticesinde zayıflamaya başlayan Hanlık bölgedeki Kalmukluların saldırıları sonucunda siyasi yönden de gücünü kaybetmeye başlamıştır (Durdıyeva, 2014: 3).

Ancak Hanlık içerisinde siyasi nüfuzu eline geçiren Özbek kabile reisleri Hanlığın yönetimini de tamamen ellerine geçirmeye başlamıştır. 1603 yılında Hanlığın başına geçen Arab Muhammed Han, Hanlığın başkentini Hiva'ya taşımıştır. Bu tarihten itibaren Hanlık başkenti olan Hiva ile birlikte anılmaya başlamıştır. Daha sonraları genişleme siyasetine devam eden Hiva Hanları Hanlık sınırları içerisinde Ürgenç ve Kat şehirlerini de dâhil etmişlerdir (Yoldaşev, 1953: 85).

Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde her dönem siyasi kargaşa ve iktidar mücadelesi ile uğraşan Hiva Hanlarının özellikle Hanlığın başkentinin Hiva'ya taşınması sonucunda burada birçok medrese, mescit, cami, türbe, kervansaray ve hamam gibi yapılar inşa ettirmeleri Hanlığın kendine ait mimari bir üslubu yakalamasındaki en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üslubun oluşmasındaki ilk adımı, başkenti Hiva'ya taşıyan ve başkentteki ilk Han yapısını inşa ettiren Arab Muhammed Han atmıştır (Gulora, 2010: 38).

Hanlığın Kuruluşu ve Arab Muhammed Han Dönemi

1510 yılında Şeybani Han'ın vefatından sonra Harezmi sınırları İran şahı İsmail tarafından ele geçirilmiştir. 1510-1512 yıllarında Harezmi, İran şahının vezirleri idare ettiler. Ancak 1512 yılında Harezmi sınırları içerisinde İranlılara karşı halk ayaklanmaları başladı. Bu harekâtlara Vezir şehrinin kadısı Umar Şeyh önderlik etti. İsyancılar Harezmi'nin Vezir, Ürgenç, Hiva, Hazarasp şehirlerindeki İranlı yöneticiler ve onların yakınlarını katlettiler (Ishqvatov, 2014: 10).

1512 yılında Harezmi'nin önde gelen şahılarından biri olan ve Şeyh Ata neslinden gelen göçmen Özbeklerin Berke Sultan soyundan olan İlbars Han'a mektup gönderip ona Harezmi tahtını teklif ettiler. İlbars Han tahta oturduktan sonra, İranlıları ülkesinin sınırlarından bütünüyle çıkararak bağımsız bir devlet haline geldi. Ülkenin sınırlarını şimdiki Türkmenistan'ın güney kısmı, İran'ın kuzeyindeki Serahs Vilayeti, Mangışlak, AbulHan ve Durun gibi şehirleri de katarak genişletti. Ancak Özbek sultanları ve şehzadeler arasında

siyasi birlik yoktu ve bu nedenle kısa sürede onların arasında iktidar mücadeleleri başladı. Bu savaşları fırsat bilen Buhara hükümdarı Şeybani Ubaydullah Han 1537-1538 yıllarında kısa bir müddet içerisinde Harezmi'ye ele geçirmeyi başardı. Mağlup olan Avaniş Han ailesi ile birlikte öldürüldü (Ishqvatov, 2014: 12).

Ubaydullah Han'ın hükümdarlığı uzun sürmedi. Han'ın zulmüne dayanamayan Harezmîler Anuşa Han'ın varisleri önderliğinde Buhara hükümdarlığına karşı isyan ettiler. Ubaydullah Han 1538 yılında Harezmi'ye yeniden saldırdı. Hazarasp ile Hiva şehirleri aralarındaki Kardaranhas bölgesinde Buhara ordusu yenildi. Şeybanilerden bağımsız olan Harezmi de iç mücadeleler başladı. Ayrıca, Ürgenç, Kat, Yenişehir, Hiva, Hazarasp gibi şehir ve vilayetlerin yöneticilerinin merkeze olan bağımlılıkları azalmış ve kendilerini bağımsız olarak görmeye başlamışlardı. Bazı şehirler iki hükümdar tarafından (Hiva'da Polat Sultan ve Temir Sultan) yönetiliyordu. Mücadeleler özellikle Anuşa Han'ın varisleri arasında büyüdü. 16.yy.'da Hiva tarihçilerinden olan Abdülgazi'den edinilen bilgilere göre, bu mücadeleler sonucunda kısa zaman içerisinde onlarca Han değişmiştir (O'zbek Xalqining Kelib Chiqishi, 2004: 13). Bu mücadelelerin bir sonucu olarak merkezi hâkimiyet neredeyse tamamen bitmişti. Taht mücadeleleri ve siyasi istikrarsızlık ülkede iktisadi hayatın çökmesine sebep oldu (Gulora, 2010: 60).

17.yy.'ın başlarında Arab Muhammed Han'ın hükümdarlığı devrinde (1603-1623) Harezmi'deki mücadeleler az da olsa bastırılmış, barış ve refah sağlanmıştır. Hanlıkta tarım ve hayvancılık, el sanatları ve ticarete ciddi bir şekilde önem verilmiş, dış ilişkiler geliştirilmiştir. Arab Muhammed Han'ın hükümdarlığı döneminde başkent Ürgenç'ten Hiva'ya taşınmıştır. Bunun birinci sebebi Amuderya kanalının değişip Hazar denizine akmaması neticesinde Ürgenç ve onun civarındaki su eksikliği, ikinci bir sebep ise Hiva'nın bu dönemde siyasi ve iktisadi durumu çok güçlenerek önemli bir ticaret merkezine dönüşmesiydi (Gulora, 2010: 58-59).

Başkent Hiva'ya taşındıktan sonra devlet de Hiva Hanlığı diye adlandırılmaya başlamıştır (Hudaybergenov, 2012: 191-192). Arab Muhammed Han'ın hükümdarlığının ilk yıllarında iktidar mücadeleleri devam etti. Özellikle 1605 yılında Nayman kabilesi temsilcileri Hüsrev Sultanı tahta geçirmeyi planladılar. Ancak bu plan açığa çıktı ve Hüsrev Sultan katledildi. İki yıl sonra Uygur ileri gelenlerinin tavsiyesiyle Salih Sultan tahta aday oldu ancak kısa süre içerisinde öldürüldü (Saray, 2002: 169-170).

Arab Muhammed Hanla birlikte Hanlıkta siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel bir canlanmanın temelleri atılmış oldu. Bu dönemde ilim ve sanat alanında gelişimler yaşandı. Özellikle başkent Hiva'ya ilk Han yapısı olan ve kendi adıyla anılan medrese inşa edildi. Şehrin çevresine birçok sulama kanalı yine Arab Muhammed Han döneminde yapılmıştır. Bu kanallar ile şehirde tarım ve hayvancılığın iyileşmesi amaçlanmıştır (İskender, 1999: 55-56).

Her yönden gelişme gösteren Hanlıkta 1616 yılına doğru taht ve iktidar mücadelelerine Arab Muhammed Han'ın oğulları da katıldılar. Arab Muhammed Han'ın İsfandiyar, Habeş, İlbars, Abdülgazi, Şerif Muhammed, Harezmsah ve Afgan Sultan isimli yedi oğlu vardı (Azimov, 1999: 62). İsfandiyar Han Hazarasp'ta, Abdülgazi Sultan Kat'ta, Habeş ile İlbars sultanlar ise Vezir ve Ürgenç'e yönetici olarak atandılar. Han'ın çocuklarının hepsi taht mücadelesi içine girdiler. Özellikle Habeş Sultan ile İlbars Sultanın rekabeti bu mücadele içerisinde ön plana çıktı (O'zbek Xalqining Kelib Chiqishi, 2004: 86-87). Baba ve çocukları arasındaki kavgalar kanlı savaşlara dönüştü. 1621 yılında Hiva civarında yer alan Taşlı Yarılış Arkin yanında Arab Muhammed Han ve oğulları Habeş ve İlbars Sultanın orduları karşı karşıya geldiler. İsfandiyar Han ve Abdülgazi Sultan babasını desteklemesine rağmen savaşta Arab Muhammed Han yenilgiye uğradı. Arab Muhammed Han'ın gözleri kör edilerek Hiva'ya gönderildi. 1623 yılında ise Kum kalesi yanında Arab Muhammed Han eşleri, oğulları ve iki torunu ile birlikte Habeş ve İlbars Sultan tarafından öldürülerek Han'ın dönemi resmen kapanmış oldu (Curayev, 2012: 67-68).

Arab Muhammed Han tahtta kaldığı 21 yıllık süre boyunca Hiva şehrinin gelişmesi ve ticaretinin canlanması için birçok çalışmalar yapmıştır. Özellikle şehrin etrafına yapılan sulama kanalları ile şehirde tarımın canlanmasını sağlamıştır. Buhara Hanlığı ile yapılan antlaşmalar ile şehirde ticaret bu dönemde canlanmıştır (Gulora, 2010: 52-53). Hiva'nın merkezine yapılan ve kendi adıyla anılan medrese şehirdeki imar faaliyetlerinin temelini oluşturmaktadır (Hudaybergenov, 2012: 193). İki katlı, açık avlulu bir planda kurulan medrese şehirdeki ilk Han yapısı olması ve kendinden sonra yapılan medreselere örnek teşkil etmesi bakımından oldukça önemlidir (Azimov, 1999: 17-18).

Başkentte İlk Han Yapısı

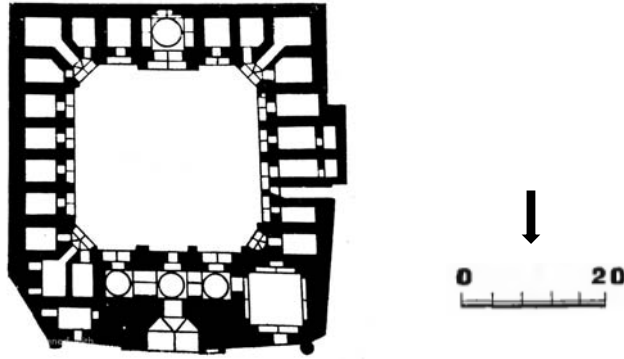
Arab Muhammed Han Medresesi 1616

Medrese İçhan-Kalanın merkezinde yer almaktadır. Yapının doğusunda Muhammed Âmin İnak Medresesi, batısında Muhammed Rahim Han Medresesi, güneyinde Matpanabay Medresesi, kuzey cephesi karşısına ise Yusuf Yasavulbaşı Medresesi bulunmaktadır. Üzerinde kitabesi bulunmayan medresenin iki farklı yapım tarihi bilinmektedir. İlk yapı 1616 yılında Hiva Hanı, Arab Muhammed Han tarafından Hanlığın başkentinin Hiva'ya taşınması sonrasında yaptırılmıştır (Hudaybergenov: 191-192). 1838 yılında ise Allakuli Han zamanında yeniden inşa edilmiştir. Ancak yapı Arab Muhammed Han'ın adıyla anılmaya devam edilmiştir (Durdıyeva, 2014: 17). Medresenin inşasındaki mimarlar bilinmemektedir (Foto-1).

Foto-1. Arab Muhammed Han Medresesi (E, POLAT, 2018)

Medrese günümüzde Hiva İçHan-Kala Müzesi koruma kurulu olarak kullanılmaktadır. Kuzey güney doğrultuda yerleşen medrese tamamen tuğla malzeme ile inşa edilmiş olup, açık avlulu çift katlı medreseler grubuna girmektedir.

Arab Muhammed Han Medresesi Planı (L. Mankovskaya, 1977)

Medresenin doğu cephesi kuzey doğu köşesinde bir adet köşe kulesi yer almaktadır. Köşe kulesi aşağıdan yukarıya doğru daralır bir şekilde inşa edilmiştir. Köşe kulesi üst bölümünde dikdörtgen bir çerçeve içerisinde bulunan sivri kemerli ve karşılıklı yerleştirilmiş dört adet pencere açıklığı yer almaktadır. Köşe kulesinin tepesi ise küçük basık kubbe ile kapatılmıştır. Köşe kulesinin yer aldığı kuzey doğu cephesi pahlanmış bir vaziyette olup, bu cephede altta iki üstte bir adet kare formu pencere açıklığı bulunmaktadır (Foto-2).

Foto-2. Arab Muhammed Han Medresesi Kuzeydoğu Cephesi (E, POLAT, 2018)

Yine bu cephenin üzerinde iki adet mazgal pencere yer almaktadır. Yapının doğu cephesi üzerinde yedi adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklıklarından altı tanesi kare planlı, bir tanesi sivri kemerli alçı şebekelidir. Ayrıca pencere açıklıkları üzerinde günümüzde işlevini tamamen kayıp etmiş üç adet çörten nişi yer almaktadır (Foto-3).

Foto-3. Arab Muhammed Han Medresesi Doğu Cephesi (E, POLAT, 2018)

Medresenin güney cephesinde Matpanabay Medresesi yer almaktadır. İki medresenin birbirine yakın olarak inşa edilmesinden dolayı güney cephede medrese duvarlarının arası dar bir sokak görünümü oluşturmuştur. Yapının güney cephesi doğu cephe ile benzerlik göstermektedir. Bu cephede de dört

adet kare formlu küçük pencere açıklıkları bulunmaktadır. Güney cephe üzerinde yer alan pencere açıklıkları dışında oldukça sade olarak tasarlanmıştır (Foto-4).

Foto-4. Arab Muhammed Han Medresesi Güney Cephesi (E, POLAT, 2018)

Medresenin batı cephesinde Muhammed Rahim Han Medresesi yer almaktadır. Batı cephe güney cephede de olduğu gibi iki medrese duvarının birbirine yakın bir şekilde inşa edilmesinden dolayı burada da dar bir sokak görüntüsü oluşmuştur. Medrese batı cephesi diğer cephelerden farklı olarak tasarlanmıştır. Batı cephenin tam ortasında medrese benden duvarından dışa taşkın bir vaziyette inşa edilmiş bir çıkıntı yer almaktadır. Bu bölüm ile medrese batı cephesini ortadan ikiye ayrılmış bir görünümde dir. Dışa taşkın bir vaziyette oluşturulmuş olan bölümün sağında iki adet kare formlu küçük pencere açıklıkları yer almaktadır. Bu pencerelerin üzerinde ise birer adet mazgal pencere açıklığı yer almaktadır. Medrese benden duvarından dışa taşkın olarak yapılmış olan çıkıntının üzerinde de bir adet kare formlu pencere açıklığı bulunmaktadır. Solunda ise üç adet kare formlu pencere açıklığı ve yine bu pencerelerin üzerinde birer adet mazgal pencere bulunmaktadır (Foto-5-6).

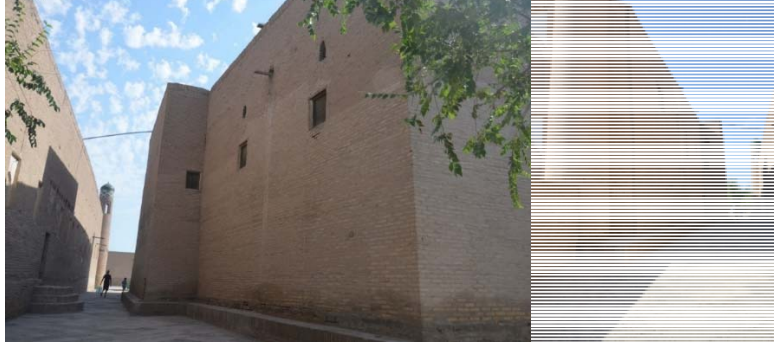

Foto-5-6. Arab Muhammed Han Medresesi Batı Cephesi (E, POLAT, 2018)

Medresenin kuzey cephesi yapının taç kapısının yer aldığı medrese giriş bölümüdür. Taç kapı giriş kısmı iki şekilde tasarlanmıştır. Birinci bölüm taç kapı önünde yer alan avlu kısmıdır. Buraya dikdörtgen formlu ve tepesinde saçak kısmı bulunan bir kapıdan geçilmektedir. Kapının hemen arkasında üzeri kubbe ile örtülü bölüm yer almaktadır. Giriş kapısının sağında ve solunda medrese kuzey cephesini saran avlu duvarı bulunmaktadır. Bu bölümden taç kapının bulunduğu medrese giriş kapısına geçilmektedir (Foto-7).

Foto-7. Arab Muhammed Han Medresesi Kuzey Cephe Ön Avlu Girişi (E, POLAT, 2018)

Medresenin kuzey cephesi tam ortasında bulunan anıtsal taç kapının sağ ve sol taraflarının üst katlarında ikişer adet sivri kemerli nişler yer almaktadır. Bu nişlerin içerisinde sivri kemerli ve alçı şebekeli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Sivri kemerli nişlerin üzerleri beyaz renkli olarak tasarlanmış olup cephe hareketlendirilmiştir. Taç kapının sağ ve sol yanlarında alt katta da ikişer adet sivri kemerli nişler bulunmaktadır. Bu nişlerden köşe kulelerinin yanında yer alan sivri kemerli nişler içerisinde dikdörtgen formlu kapılar yer almaktadır. Kapıların üzerinde sivri kemerli ve alçı şebekeli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Taç kapının yanında yer alan nişler ise sağır olarak bırakılmıştır (Foto-8).

Foto-8. Arab Muhammed Han Medresesi Kuzeybatı Köşeden (E, POLAT, 2018)

Anıtsal bir taç kapı ile Medreseye girilmektedir. Taç kapının tepe kısmında üç sıra halinde testere dişli saçak bölümü yer almaktadır. Taç kapının yüzeyinde iç içe oluşturulmuş şekilde dikdörtgen çerçeveler bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu çerçeve içerisinde sivri kemerli niş bölümü yer almaktadır. Bu bölümün içerisi alçı ile kaplanarak hareketlendirilmiştir. Taç kapının sivri kemerli niş bölümü içerisinde dik dörtgen formlu küçük bir kapı yer alır. Kapının üzerinde sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu kapının hemen altında yatay bir şekilde yerleştirilmiş ve muhtemelen kitabe için ayrılmış dikdörtgen formlu niş bölümü bulunmaktadır. Medreseye sivri kemer içerisinde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu ahşap bir kapı ile sağlanmaktadır (Foto-9). Medresenin ahşap giriş kapısı orijinaldir. Medrese giriş kapısından üzeri kubbe ile örtülü olan koridor kısmına geçilmektedir.

Kubbeli koridor bölümünün sol tarafında yine üstü kubbe ile örtülü ve duvarlarında sivri kemerli nişlerin yer aldığı medrese avlusuna giriş kapısı bulunmaktadır. Kubbeli koridor kısmının sağ tarafında medresenin kışlık Mescit bölümü bulunmaktadır (Foto-10). Mescit giriş kapısının hemen önünde medrese avlusuna açılan kubbeli bir bölüm bulunmaktadır. Kışlık

Mescit bölümüne sivri kemerli bir niş içerisine yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kapı ile geçilmektedir. Giriş kapısı üzerinde yer alan üzerinde bitkisel motiflerin yer aldığı ahşap kapı kanadı orijinaldir. Bu kapının üzerinde sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklığı yer almaktadır. Günümüzde Hiva İçHan-Kala müzesi koruma kurulu olarak kullanılmakta olan yapının kışlık Mescit bölümü arşiv deposu olarak kullanılmasından dolayı içerisine girilememiştir (Foto-11).

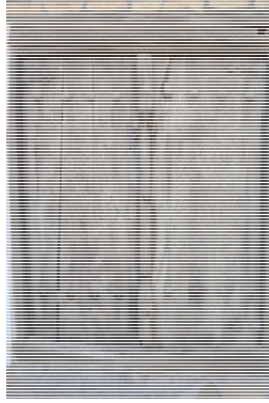

Foto-9. Arab Muhammed Han Medresesi Ahşap Giriş Kapısı (E, POLAT, 2018)

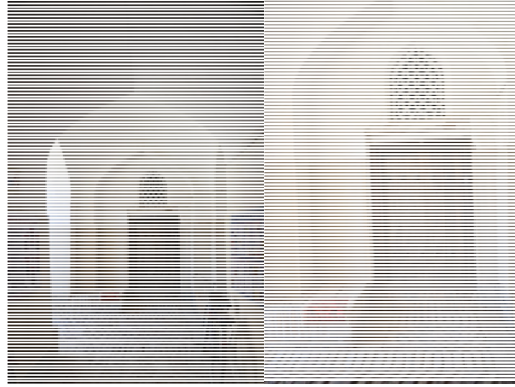

Foto-10-11. Arab Muhammed Han Medresesi Kışlık Mescit Giriş Kapısı (E, POLAT, 2018)

Mescit bölümünün önünde yer alan kubbe ile örtülü bölümden sivri kemerli bir kapı ile Medresenin avlusuna geçilmektedir. Medrese avlusu 24,0 x 23,0 metre ölçülerinde olup içerden sekizgen olarak tasarlanmıştır (Foto-12-13). Medrese avlusunun içerisinde iki adet kuyu bulunmaktadır. Bu koyulardan avlunun tam ortasında yer alan kuyu günümüzde kapatılmıştır. Avlu batı duvarının önünde yer alan koyu ise günümüzde de kullanılmaktadır (Foto-14). Medrese kuzey ve güney duvarında karşılıklı yerleştirilmiş iki adet eyvan yer almaktadır. Avlunun güney duvarında yer alan eyvan medresenin yazlık mescit bölümü olarak kullanılmaktadır. Yazlık mescit kısmına iç içe yerleştirilmiş sivri kemerli bir kapıdan girilmektedir. Üstü kubbe ile örtülü olan yazlık mescit bölümünün batı ve doğu duvarlarında sivri kemerli eyvanlar yer almaktadır. Güney duvarın tam ortasında ise dikdörtgen çerçeve içerisinde bulunan sivri kemerli niş içerisinde mescidin mihrap kısmı bulunmaktadır. Mihrabın içerisinde yer aldığı dikdörtgen formlu çerçevenin tepe bölümü bir saçak gibi duvar yüzeyinden dışa taşkın bir vaziyette yapılmıştır (Foto-15).

İki katlı olarak tasarlanmış olan avluda öğrenci hücrelerinin tamamı medrese avlusuna açılmaktadır.

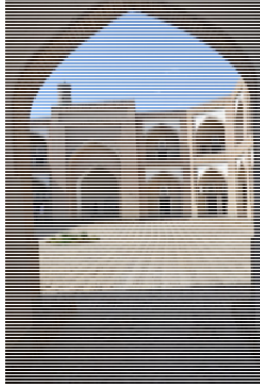

Foto-12. Arab Muhammed Han Medresesi Sivri Kemerli Avlu Girişi (E, POLAT, 2018)

Foto-13. Arab Muhammed Han Medresesi Avlu Görünüşü (E, POLAT, 2018)

Foto-14. Arab Muhammed Han Medresesi Avlu İçerisindeki Kuyu (E, POLAT, 2018)

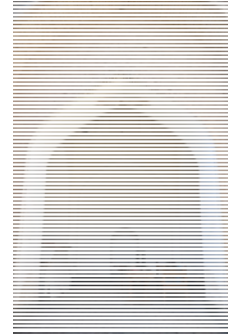

Foto-15. Arab Muhammed Han Medresesi Yazlık Mescit (E, POLAT, 2018)

Avlunun güney duvarında, mescit giriş kapısının sağ ve sol yanlarında alt alta yerleştirilmiş ikişer adet öğrenci hücresi bulunmaktadır. Avlunun doğu ve batı duvarlarında ise alt alta yerleştirilmiş dörder adet öğrenci hücresi yer almaktadır. Öğrenci hücrelerinin tamamı kare bir çerçeve içerisinde sivri kemerli nişler içerisinde bulunmaktadır. Hücre giriş kapılarının tamamı

dikdörtgen formludur. Hücre giriş kapılarının üzerinde sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklıkları bulunmaktadır (Foto-16). Sekizgen bir formda olan avlunun köşelerinde bulunan ve alt alta yerleştirilmiş ikişer adet öğrenci hücresi yer almaktadır. Köşelere yerleştirilmiş olan öğrenci hücreleri kare bir çerçeve içerisinde olup sivri kemerli nişlere açılmış üçer adet dikdörtgen formlu hücre giriş kapıları bulunmaktadır. Tüm kapıların üzerinde sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklıkları yer almaktadır (Foto-17). Medrese avlusunun kuzey giriş cephesi arkasında yer alan eyvanın üst kat sağında ve solunda birer adet öğrenci hücresi bulunmaktadır. Bu hücrelerin altlarında medrese avlusuna açılan sivri kemerli kapılar yer almaktadır. Kuzey duvar ortasında bulunan ve güney duvarda yer alan eyvana simetrik olarak yapılmış olan sivri kemerli eyvanın tam ortasında medrese avlusuna giriş sağlayan dikdörtgen formlu kapı bulunmaktadır (Foto-18). Bu kapının üzerinde sivri kemerin hemen altında medrese avlusuna açılan kare formlu bir pencere açıklığı yer almaktadır. Avlu hücrelerini tamamının üzerinde beyaz renkli alçı dolgu yapılarak avlunun tüm cepheleri hareketlendirilmiştir.

Foto-16. Arab Muhammed Han Medresesi Öğrenci Hücreleri (E, POLAT, 2018)

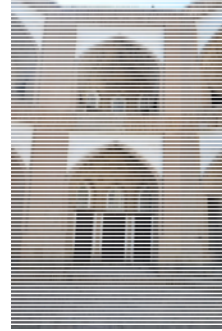

Foto-17. Arab Muhammed Han Medresesi Üç Girişli Köşe Hücreleri (E, POLAT, 2018)

Foto-18. Arab Muhammed Han Medresesi Avlu Kuzey Duvarı (E, POLAT, 2018)

Foto-19. Arab Muhammed Han Medresesi Öğrenci Hücreleri Görünüşü (E, POLAT, 2018)

Öğrenci Hücrelerinin tamamı kare planlı olup üstleri tonoz ile kapatılmıştır. Hücre giriş kapıları dikdörtgen formludur (Foto-19). Avlunun Kuzey doğu köşesinde yer alan merdivenler ile üst kata çıkılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

1603 yılında Arab Muhammed Han'ın başkenti Hiva'ya taşınması ile hem şehrin hem de burada yaşayan halkın gelişim ve değişim süreci başlamıştır. Bu tarihten itibaren başkent olan Hiva'da imar faaliyetleri artmıştır. Hanlığın daha ilk yıllarında bölgede yer alan diğer Hokant ve Buhara Hanlıkları ile siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda bir mücadele verdiği görülmektedir. Bu mücadele kapsamında devletin merkezi yönetimini Hiva'ya taşınması ile başlayan hızlı bir gelişim süreci başlamıştır. Bu gelişim süreci içerisinde artık başkent olan Hiva'ya Arab Muhammed Han tarafından ilk Han yapısı inşa ettirilmiştir. Han'ın kendi adıyla kurduğu açık avlulu iki katlı medrese başkentin imar faaliyetlerinin ilk adımı olarak da kabul edilmektedir.

Arab Muhammed Han'ın tahtta kaldığı süre içerisinde (1603-1623) şehirde hızlı bir değişim yaşanmıştır. Han, daha ilk yıllarında tarım ve hayvancılığın gelişmesi adına şehrin etrafına sulama kanalları yaptırmıştır. Ticaretin gelişmesi için ise Buhara Hanlığı ile ilişkilerin güçlendirmesini sağlamıştır. Hanlığın gelişmesi ve ilerlemesi adına çalışmalarda bulunan Arab Muhammed Han yaptırmış olduğu medrese ile başkentte sadece ilk Han yapısının temelini atmadı, bunun yanında 400 yıllık bir dönem geçiren Hiva Hanlığının kendine özgü mimari faaliyetlerinin de temelini atmış oldu.

Kendinden sonra yapılan tüm Han yapılarında Arab Muhammed Han'ın Medresesine uygulattığı açık avlulu, iki katlı ve dikdörtgen bir plan şeması uygulanmıştır. Bu yapılara örnek olarak, Kutluk Murad İnak Medresesi (1804-1812), Allakuli Han Medresesi (1834-1835) ve Muhammed Âmin Han Medreseleri (1851-1854) verilebilir. Plan ve tasarım bakımından Arab Muhammed Han'ın medresesinin devamı olmalarına karşın bu medreselerin süsleme açısından daha yoğun olduğu görülmektedir. Arab Muhammed Han Medresesinin süsleme açısından oldukça sade olması Hanlığın ekonomik yönden de henüz kendini tamamlayamamış olması ile açıklanabilir.

İçhan-Kala'da kurulan diğer medrese örneklerine incelediğimizde hemen hemen aynı plan şemasının uygulandığı dikkat çekmektedir. Bu durumda açık bir şekilde Hanlığın kendi imar faaliyetleri içerisinde Arab Muhammed Han'ın Medresesinin çok önemli bir örnek olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Arab Muhammed Han hem yaptırmış olduğu medrese ile hem de tahta geçtiği andan itibaren yapmış olduğu imar faaliyetleriyle kendinden sonraki Han'lara örnek teşkil etmiş ve Hiva Hanlığının Semerkant ve Buhara gibi şehirlere rağmen kendi mimari üslubunun şekillenmesini sağlamıştır.

Kaynakça

- Akok, M. *Kayseri şehri Tarihi İç Kalesi*, (s.5-38) Türk Arkeoloji Dergisi, S.XXIII.
- Azimov, İ. (1999). *Arxitektura Uzbekistane XVII-XX. yy*, Tashkent.
- Babacanov, B., Rahimov, K. (2015). *Uzbekiston Abidalaridagi Bitiklar: Xiva*, Tashkent.
- Bahouddin, L. (2003). *Xorazmlik Ma'rifat Sohibi*, Toshkent.
- Boltayev, A. (2013). *Xiva Arxitektura Koidelari*, Tashkent.
- Curayev, D. A. (2012). *Orta Asya Hiva Tarihi*, Çelyabinks Devlet Üniveristesi, Çelyabinks.
- Çayırdağ, M. (2009). *Celaleddin Karatay*, (C.I, s.310-312) Kayseri Ansiklopedisi, Kayseri.
- Çelik, M. B. (2004). *"Firdavsü'l İkbâl'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durdıyeva, G. (2014). *Hiva Sharidagi İçhan Qalal Muzey Qorixonasidagi Tarixiy Obidalar Boyincha Malumotlar*, Khorezm.
- Gulora, X. X. (2010). *Xiva Xonligi Tarixini O'rganish, Oliy va Orta Maxsus Ta'lim Vazirligi*, Urganch Davlat Universiteti, Urganch.
- Gündoğdu, A. (1995). *Hive Hanlığı Tarihi: Yadigâr Şeybaniler Devri 1512-1740*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hudaybergenov, K. (2012). *Xiva Dunodagi Eng Kohne Kala*, Tashkent.
- Ishqvatov, V.T. (2014). *Qo'ng'iroq inoqlari Hukmronligi Davrida Xiva Xonligining Ichki va Tashqi Siyosati*, Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Tarix Fakulteti, Bitiruv malakaviy ishi.

Eyüp Polat

Arab Muhammed Han'ın Hiva'da İmar Faaliyetleri

- İlhamov, Z. A. (2014). *Hiva Hanlığının İç ve Dış Siyaseti*, Tashkent.
- Jukovskiy, S. V. (1915). *Snoshenie Rossii Buxaroy I Xivoy Za Poslednee Trestoletie*, Petrograd.
- Kuran, A. (1995). *Anadolu Selçuklu Ulu Camileri*, (s.33-34). IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyet Semineri Bildirileri.
- Maksudovna, M. S. (2010). *İstoriografiya Hivinskogo Hanstva V Period Kungradskoy Dinastii (XIX-naçalo XXI vv.)*, Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan İnstitut İstorii, Tashkent.
- Munis va Ogahiy, (2010). *Firdavs Ul-Iqbol Baxtu Saodat Jannati*, (Shodmon Vohidov Çev.) Hozirgi O'zbekcha Tarjimasi, Tashkent.
- O'zbek Xalqining Kelib Chiqishi, (2004). *İlmiy-Metodologik Yondashuvlar*, Etnogenetik va Etnik Tarix Mavzusidagi Respublika İlmiy-Nazariy Materiallari, Tashkent.
- Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara.
- Özcan, K. *Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi*, Gazi Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, C.20, No.2, s.252.
- Özkeçeci, İ. (1997). *Tarihi Kayseri Cami ve Mescitleri*, Kayseri.
- Sadikov, A. C. (1972). *Rossiya Xiva v Kontse XIX. naç. XX.*, Tashkent.
- Saray, M. (2002). *"Hive Hanlığı"* (C.8), Türkler Ansiklopedisi, Ankara.
- SİNGER, A. (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik*, İstanbul.
- Vambery, A. (2017). *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (A. S. A. Abdülhalim, Çev.) İstanbul.
- Vladimirovich, K. A. (2018). *Politika Rossii v otnoshenii Xivinskogo Xanstva v nachale XVIII-vtoroy polovine XIX v.*, Yekaterinburg.
- Yagodin, V. N. (1986). *Materialı k Svodu Pamyadnikov i Kulturi Karakalpakskoy SSSB*, Karakalpakistan.
- Yoldaşev, M.Y. (1953). *Zemlevladienie i Gosudarstvenoe Ustroystvo Feodalnoy, Hivi XIX. Veka*, v Svete Materialov Arhive Hivinskikh Honov, Avtoferarat Dissertatsiya Na Soiks Uçen. Stejni Dok-ra İstiriçeskih Nauk, Leningrad.